ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Сергій ТАРАДАЙКО

Гончар

Філософський етюд

... Глина для виготовлення
гончарних виробів
стає первинною
матерією культури.
К.Леві-Строс. Міфологіки: сире
та варене

Прості рукотворні вироби, здається, не потребують якихось пояснень їхнього значення. Найперше, звісно ж, ідеться про побутове застосування чи, сказати більш узагальнено, про факти матеріальної культури. Та насправді схоже на те, що ми навіть не підозрюємо, наскільки великим є таке значення. І, напевне, найважливішими тут виявляються саме вироби гончарства.

Правда, зараз уже непросто це зрозуміти, бо згадані нами речі майже зникають із ужитку. Між тим у традиційному господарстві вони справді були визначальними. Недаремно ж якнайбільша частина знахідок археології це, напевне, саме кераміка. Та, згадавши археологію, треба відразу наголосити, що найперші й найдавніші глиняні вироби – хоч яким це здається дивним – аж ніяк не були речами суто практичного застосування. Тут насамперед ідеться про відомі, хоч і все ще загадкові людино- й твариноподібні фігурки. По суті, вони з'явилися раніше самої кераміки, бо знайшлись і такі фігурки, що сягали сорока (!) тисяч років і вироблялися із мамонтової кістки.

До речі, подібні вироби зустрічались у багатьох різних місцях, отже, навряд чи становили велику рідкість і, зрозуміло, відповідали якійсь потребі. Саме звідси й виникає неймовірно складне питання: для чого були потрібні такі фігурки? Для чого вони призначалися?

Власне кажучи, вже висловлено безліч якихось припущень, але саме різноманітність отих пояснень і викликає великі сумніви. Хтось каже, що це предмети для ритуалів, або стверджує, що, враховуючи величезну перевагу суто жіночих статуеток, – це зображення материнської богині. Крім того, можна згадати припущення, що це перші мистецькі твори... Втім, насправді такі пояснення тільки здаються різноманітними, бо виходять із однакової точки зору, – найдавніші, по суті, речі досліджуються крізь оптику сучасних наших уявлень. Адже думка про «божество» чи, скажімо, про «мистецтво» потребує зовсім іншого рівня мислення, ніж у первісної людини.

Отже, виявити, для чого були призначені ті фігурки, дуже непросто. Головне, слід уникнути підсвідомого, так би мовити, припущення, ніби речі лише «втілюють» якісь образи чи уявлення. Це платонівське, за сутністю, сприйняття все ще міцно тримає нас у полоні. Краще спробувати розглянути ці фігурки, виходячи не з «уявлень», а з самої лише наявної предметності. Чому функція наконечника для стріли стає відразу ж очевидною? Тому що закладена в ньому самому.

Треба спробувати дивитися на ці речі безпосередньо й трохи наївно – без якогось уже готового розуміння. Тоді мусимо-таки визнати: тут і справді зображено цілком реальних істот. І досягнуто це за рахунок отих найхарактерніших рис, які відверто перебільшені. Приміром, у жіночих статуетках дуже підкреслені саме жіночі, так би мовити, принади.

Тож усі ці фігурки мали відразу впізнаватися. Тобто можна говорити про своєрідні «дублікати» живих істот, і цього вже достатньо, щоб не питати про конкретне застосування. Такі речі вкрай необхідні ще й самі по собі. (Взяти, скажімо, дитячі іграшки. Питання щодо призначення цих предметів, очевидно, не виникає. Та споконвічне використання отих іграшок переконує, що вони відіграють якусь особливо важливу роль у становленні людини.) Щось подібне можна сказати і про наші фігурки. Якщо справді не запитувати, навіщо вони потрібні, ми зможемо зрозуміти, що й сама по собі наявність цих статуеток є надзвичайно важливою.

Хоч і складно таке здійснити, треба спробувати поглянути на життя ніби очима тої прадавньої людини. З одного боку, це сила-силенна потужних чуттєвих імпульсів. Але, з іншого (для свідомості, що тільки прокидається), це суцільна стіна невизначеності. Суцільна в тому смислі, що з оточення, фактично, ще не виділені «предмети» й окремі «речі». Це дещо дуже подібне до парменідівського «буття». Також суцільного, бо позбавленого частин і вільних проміжків між ними.

Звичайно, таке бачення, м'яко кажучи, відрізнятиметься від нашого. Погодьмося, ми сприймаємо реальність у детальному розрізненні: тут одне – там інше. Ця, сказати б, особливість, як відомо, була відзначена Ж.Дерида (передусім у «Граматології»). Недаремно він пов'язує те «розрі-знення» (différAnce) і «рознесення» чи «розмежованість у просторі» (espacement)... Але мусимо наголосити, що перейти від нерозрізненого до звичного нам способу сприйняття надто непросто. Треба неначе виривати й вихоплювати фрагменти тої первісної реальності, перетворюючи на добре знайомі речі. Зазвичай це відбувається переважно завдяки мові. Проте звідки з'являється сама здатність (і механізм) отого розрізнення?

Розпочати потрібно з того, що людина передусім – істота тілесна. Тільки щó таке тілесність? Адже ми навіть не ставимо це питання, вважаємо наше

тіло чимось одразу й само собою зрозумілим. Якщо спробувати таки сказати, на чому ґрунтується те розуміння, можна відзначити принаймні два різних мотиви. По-перше, це декартівська, сказати б, інтуїція, коли «тіло» протиставляється до «думки». По-друге, це перевірка того «тіла» на дотик. Але згадані тут ознаки поширюються й на речі. Тоді що́ вирізнятиме саме тіло, тілесність як таку?

Зауважимо: головні прояви тіла завжди пов'язані з якимось іншим, отже, ще одним тілом або предметом. Чоловік і жінка, мати й дитина, рука й утримувана нею річ... Окрім того, треба відзначити ще й обмін речовиною між тілом і навколишнім середовищем. А відтак оте взаємне співвідношення може справді вважатися ключовим.

Однак звичне нам уявлення про тіло зовсім інакше, – цілком окреме й самодостатнє. Відбувається це тому, що ми просто переносимо певний образ (або людини, або предмета) на сферу, власне, тілесності. Тож і «тіло» буде сприйматись як окреме та самостійне, хоча природа тої тілесності – це справді саме зв'язок і співвідносність.

Ясна річ, таке від-особлене сприйняття могло з'явитися не відразу. Більше того, необхідне тут усвідомлення поставало за допомоги самого тіла, його здатності до стосунків з якимись іншими «тілами» чи «предметами». Звичайно, вирішальну при цьому роль відіграла наша рука, бо до природних, так би мовити, співвідношень додалось і дещо нове. Сама здатність узяти будь-яку річ і тримати її в руках. Іще й розглядати, повертаючи на всі боки, навіть обнюхувати чи пробувати на смак (як немовля). Тоді суто фізична дія переносилася до плану, власне, психічного. Виникало дивне чуття неначе підвладності й належності нам тої речі. Невипадково деякі вирази все ще нагадують, що тримання було потрібне для сприйняття: сприймати або брати до уваги...

Тобто вирвати щось із невизначеності й відчути нарешті «річчю», цілком окремою й зрозумілою, можна тільки, якщо візьмеш її до рук, отже, тримати-меш при собі. Проте що́ робити з явищами, які складно чи не можна взяти до рук? Як, приміром, живих істот – і тварин, і людей. Підкреслюємо: не торкнутися, не притулитись, а саме взяти до своїх рук. Отже, відчути вищезгадану належність. Ось тут і відбулося найважливіше. Безперечно, то була випадковість: особливої форми камінчик, який трапився під ногами. Нахилившись і взявши його до рук, покрутивши перед очима, ти помітив дещо нове. Той камінчик якимось чином нагадав або людину, або тварину, або просто частину тіла. Завдяки своїй схожості чи подібності...

Така здатність ухопити певну подібність, оте перше почуття форми стали, по суті, вирішальними. Бо що́ таке подібність? Ідеться про щось одне, що несе на собі прикмети чогось іншого. Тоді будь-яка, хоча б віддалено схожа річ може зображувати й замінювати якусь іншу (треба тільки повірити й віддатися тій умовності). Звичайно, тут одразу можна впізнати дитячу гру, хоча, по суті, це початок усього того, що вирізняє цивілізоване існування. Взяти мову, чи мистецтво, чи гроші... Повернімося до знайденого камінчика. Його схожість із людиною надавала йому містичної, ще небаченої цінності. Зрозуміло, його хотілося сховати, не загубити, зберегти...

Ця подібність усвідомлювалась, а відтак і пробуджувала свідомість. Утім треба не забувати, що таке величезне зрушення відбулося чи не раптово, несподівано, завдяки тому маленькому камінцю. Певна річ, якась

окрема разова знахідка не спричинила б отого зрушення. Вся справа була у дитячій, якщо можна так сказати, простоті цієї події, в її постійному відтворенні. Саме так і з'являються вже згадані «дублікати» живих істот. Адже йдеться про такі речі, що, з одного боку, залишаються самостійними, проте, з іншого, ніби вказують і посилаються на певних живих істот, які й самі при цьому вирізняються з отої глухої маси буття.

Тобто річ, яка нагадує нам щось інше, відіграє тут умовну і службову, по суті, роль. Адже справді тільки вказує на щось інше, допомагаючи нам усвідомити його наявність. Якщо взяти хоч би кілька таких речей, то це наче «словник» іще не звичної, не словесної, а предметної, так би мовити, мови. Проте речі – знову відзначимо – здатні виконати свою роль, якщо дійсно тримати їх у руці, відчувати їхню предметність і цілковиту належність саме тобі. Недаремно, приміром, кажуть: «оволодіти» якоюсь мовою...

Ця схожість між одним і чимось іншим викликáла щире захоплення, бажання не покладатися на знахідки й випадкові риси подібності – бажання відтворювати й підсилювати цю схожість. Отже, йдеться про виробництво вищезгадуваних фігурок. Як відомо, спочатку їх виточували з достатньо твердих уламків, аж доки не нагодилася глина. Все сталося, можна сказати, природно. Невдовзі після дощу хтось помітив, якими ніжно-пластичними стали деякі види ґрунту. Ці зволожені грудочки доволі добре ліпились і тримали щойно надану їм форму.

Головне полягало в тому, що пластична природа глини щонайбільше була наближена до природи самого тіла. Справа навіть не в самій по собі пластичності. Ця здатність оброблятися просто руками ніби нагадувала визначальну рису тілесності – пов'язаність одного тіла з якимись іншими.

Розминаючи цю вологу й трохи теплу речовину, давня людина відчувала щось особливе і майже рідне. Недаремно наші фігурки саме й зображували людей або тварин.

Окрім того, висихаючи, такі вироби втрачали свою пластичність і, певним чином обпалені на вогні, ставали міцними ніби каміння, більше того, вже не розмочувались водою. Усі згадані нами дії (підготовка сирої глини, формування самого виробу й обпалення) привели до великої технологічної революції, що змінила людське життя. Проте рідко хто помічає, наскільки потужний вплив усе це справило на свідомість, і зокрема, на розуміння, власне, людини. Тоді класична біблійна версія не здається більше казковою:

«І створив Господь Бог людину з пороху земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її» (Буття, 2.7).

Тут одразу впізнається вже згадана технологія, й важливо помітити – перед нами не просто яскравий образ, а вже вкорінене розуміння. Недаремно слово «людина» (adam) давньоюдейською споріднене до «земля»: adamah. Так само, до речі, й латиною: homo та humus.

Отже, погляди на людину формувалися (це слово вже саме по собі нагадує нам про глину) у процесі виробництва вже згадуваних «дублікатів». А це лише підтверджує відому думку про те, що наше бачення певних речей визначається не стільки самими «речами», скільки способами відтворення їхніх «образів». Окрім того, це виробництво, – якщо дивитися не на продукт, а на самого виробника, – ніби підштовхувало до запитання щодо творця. Тоді прадавнє відчуття когось іншого, значно вищого й сильнішого

за тебе, вже підводило до думки про велике творче начало. Відповідно, і все навколо вважалося за творіння...

Відкриття тої нової технології, власне, й засвідчило про народження гончарства. Проте варто зауважити, що справа не в окремій сфері діяльності, а в іншому світобаченні. Бо раніше користувалися лише взятим у природи; навіть у випадку, коли щось оброблялося, – це був уже готовий матеріал. Отже, визначені наперед і структура, і твердість, і розмір, і форма заготовки. Тож обробка відповідала не стільки самому задуму щодо створення речі, скільки визначеним умовам.

Аж раптом і з'являється дещо дивне. – Матеріал, який майже не має вже згаданих особливостей. Ні структури, ні твердості, ні розміру, ні форми. Це глина, тож аморфність як така. Велике зрушення полягало вже в тому, що не треба було долати спротив і пристосовуватись до визначених умов. Адже глина давала змогу відтворювати саме те, що ти сам і хотів отримати... Народжувалася форма. Та застигла завершеність, яка, власне, й дозволяла виокремлювати певні речі.

Сама логіка становлення тої форми була відтворена в Аристотелевій «Природі». Може виникнути думка, ніби «форма» (давньогрецькою morphē) мала постати безпосередньо з природного матеріалу. Та згадавши, власне, логіку, можна визнати, що насправді все з'являється зі своєї протилежності. Десь так, як усе «суще» народжується з «не-сущого». Тож і «форма» постане з особливого стану відсутності тої форми, з аморфності, без-формності... Саме так і з'являється надзвичайно важливий концепт Аристотеля: sterēsis, або «позбавленість». Ясна річ, ідеться саме про відсутність отої форми.

Сьогодні це давньогрецьке поняття не використовують. А даремно. – Насправді тут усвідомлюється будова всієї західної думки, від уже згаданого парменідівського «буття» до «тіла без органів» Ж.Дельоза та Ф.Ґваттарі. Тобто йдеться про початкову без-формність, яка передує всьому «сущому». Не можна не припустити, що поява такого способу розуміння була пов'язана з обробкою глини...

Коли знову повернутися до знайденої «форми», треба визнати, що це була справді саме форма людського тіла. Від фігурок із найглибшої давнини до традиційних гончарних виробів. Адже кожна глиняна чаша чи амфора, кожний вигин і заокруглення нагадували про тіло, здебільшого – про жіноче. Втім, усі ці посудини мали й іншу спільну ознаку: порожнину всередині. Власне кажучи, заради такого простору (окресленого й закритого стінками) всі ті речі й виготовлялися. Це дозволило зберігати, готувати (подрібнювати, розтирати, варити чи зброджувати) й, нарешті, споживати певні продукти. Зазначимо, ці можливості не тільки не суперечили «жіночій» формі посудин, але й цілком узгоджувалися з нею. Бо жіноче – це не просто зовнішня форма. Це й виношування в себе всередині, й випускання на світ, отже, народження, й, нарешті, годування. Недаремно різні культури надавали дуже глибокого сакрального значення саме речам у вигляді чаші.

Прикметно, що Ґайдегер, – у відомій роботі «Річ», яка присвячувалась осмисленню самої сутності речей, – бере за приклад усіх речей саме чашу, зроблену з глини...

Більше того, він підтверджує вирішальну, можна сказати, важливість уже відзначеної порожнечі. Треба визнати: ми звикли бачити речі переважно неначе «збоку», відтак «іззовні». Та приклад усіх тих амфор або глечиків унаочнює й зовсім іншу можливість, а саме – зазирнути до тої внутрішньої, закритої порожнини. Власне кажучи, не треба й заглядати. Нам і без того добре відомо, що всередині глечика – порожнеча, бо така вже його природа. Тобто бачимо щось одне, але маємо на увазі – зовсім інше, те, що не бачимо. Таким чином, «окоглядне» ніби доповнюється чимось «умоглядним».

І варто зауважити, що видиме й невидиме вже відразу протиставлені між собою. Відбувається це тому, що сам устрій отого глечика пристосовано для з'єднання протилежностей. До простору з міцними твердими стінками наливається щось рідке чи, приміром, щось їстівне зберігають у неїстівному. Виникає чи не найглибше протиставлення, що визначатиме трохи згодом особливості, власне, думки.

Тут одразу вже відчувається антитеза чогось «явного» та «неявного», відкритого та прихованого. Звичайно, вся будова нашого мислення пов'язана зі згаданою протилежністю. Приміром, у становищі, коли дещо видається чимось одним, але надалі виявляється чимось іншим. Отже, маємо ситуацію, що пізніше була позначена в антитезі між «явищем» і «суттю» чи, скажімо, між «видимістю» і «сутністю»...

Тепер уже раніше знайдена «форма» протиставляється не м'якому й аморфному матеріалу, з якого було виготовлено глечик, а тому, що потрібно туди вмістити, тобто «вмісту». Звідси й походять оті «форма» та «зміст».

Але, звісно, визначальними для свідомості стали згадані вже зовнішнє та внутрішнє. Погодьмося, що це протиставлення визначає всю побудову нашого бачення, де, з одного боку, реальність, а, з іншого – сфера свідомого душевного життя. Вони взаємно протиставляються між собою в антитезі, власне, «зовнішнього» і «внутрішнього» світу.

Насправді подібні вироби не просто використовувались у побуті й господарстві. Вони несли на собі глибинні смислові коди, що народжувалися з досвіду виробництва й ніби зчитувались у повсякденному застосуванні. – Взяти до рук і поставити на стіл як само-стійну тілесну річ. І ще налити щось усередину, а далі нахилити й перелити кудись іще або випити, прийнявши вже всередину самого себе...

Згадавши про відому біблійну формулу, треба визнати, що спочатку була... глина.